

AGATA RYBIŃSKA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID 00000-0002-0272-7532

„Kwestia żydowska” w literaturze religijnej. Analiza treści modlitewnika *מחזור ליום כפור* (*Machzor li-Jom Kipur*)

„The Jewish Question” in Usable Religious Literature. Analysis of the contents of the Prayer Book *ליום כפור* : מחזור (Machzor li-Jom Kipur) / Молитвы на день отпущения

Abstract: The analysis of the prayer contained in the Hebrew-Russian prayer book allows to describe the linguistic image of God and his people — Israel/Jews. Appealing to the patriarchs, to the covenant between God and Israel, to the Torah, Jerusalem and temple worship, that is, the centuries-long Jewish religious tradition, are cultural codes, and at the same time key components of Jewish identity. They are a point of reference in considering so called the Jewish question, taking into account primarily the Jewish perspective, not the Christian one.

Keywords: „Jewish question”, prayer book, Machsor, Yom Kippur, Haskalah, Jewish identity, linguistic image of the world, cultural codes

«Еврейский вопрос» в прикладной религиозной литературе. Анализ содержания молитвенника *ליום כפור* : מחזור (Machzor li-Jom Kipur) / Молитвы на день отпущения

Резюме: Анализ текстов молитв, помещенных в еврейско-русском молитвеннике, позволяет описать лингвистический образ Бога и избранного им народа — евреев. Обращение к патриархам, завет между Богом и Израилем, Тора, Иерусалим и храмовое поклонение, то есть вековые религиозные традиции, являются культурными кодексами и ключевыми элементами еврейской идентичности. Они относятся к рассмотрению «еврейского вопроса», в первую очередь не в христианской, только еврейской перспективе.

Ключевые слова: «еврейский вопрос», молитвенник, Махзор, Йом Кипур, Хаскала, еврейская идентичность, лингвистический образ мира, культурные кодексы

Co oznacza tytułowe sformułowanie „kwestia żydowska”, w jednym ze swoich artykułów wyjaśniał Marcin Wodziński: „kwestią żydowską nazywano w XIX w. zagadnienie miejsca i statusu Żydów w Europie. Uważano ją — w duchu oświecenia — za jedną z zasadniczych dla unowocześnienia państwa i całego chrześcijańskiego społeczeństwa”¹. Autor podkreślił, że był to problem chrześcijan, dotyczący między innymi wyobrażeń chrześcijańskiej większości na temat Żydów. W tym artykule odwróć jednak perspektywę,

podejmę próbę dookreślenia „kwestii żydowskiej” od drugiej — żydowskiej — strony. Nasuwają się bowiem pytania, jak Żydzi postrzegali samych siebie, jaki obraz Żyda i jaką tożsamość żydowską kształtowała dziewiętnastowieczna literatura religijna. Sięgnięcie do tytułowego modlitewnika pozwoli opisać językowy obraz Żyda, jak również żydowskiej społeczności religijnej, w odniesieniu do Boga oraz ludzi. Wizerunek ten nie odnosi się właściwie do społecznej użyteczności, którą postulowali oświeceniowi działacze. Dotyczy bowiem religijnej tożsamości Żydów, kluczowej w postrzeganiu ich jako mniejszości religijnej. W pewnym stopniu wiąże się też z pooświeceniowym modelem Żyda akulturowanego, przyjmującego m.in. język kraju zamieszkania². Kluczowym problem będą tu zatem procesy akulturacji czy też dysymilacji, analizowane z perspektywy samych Żydów (i w oparciu o tytułowe źródło). Definiując akulturację jako przyjmowanie elementów kultury dominującej, skoncentruję się więc na żydowskiej religii, języku i literaturze jako czynnikach kształtujących odrębną tożsamość wyznawców judaizmu.

Analizowany w niniejszym artykule modlitewnik ukazał się w Wilnie w 1899 roku i opublikowano go, na co wskazuje sam tytuł, w dwóch językach: hebrajskim i rosyjskim¹. Warto zwrócić uwagę na możliwość wykorzystania użytkowej literatury religijnej do badań duchowości żydowskiej, a także historii Żydów, w tym także tzw. kwestii żydowskiej. Należy przy tym podkreślić, że modlitewniki rosyjskojęzyczne nie były dotąd analizowane w polskich studiach żydowskich ani rusycystycznych². Analiza treści modlitw pozwoli określić, jaki obraz Żyda i jaką tożsamość żydowską kształtowała dziewiętnastowieczna literatura religijna, np. machzory, wykorzystywane w judaizmie w dni świąteczne³. Egzemplarz tu analizowany, przeznaczony był do użytku

¹ M. Wodziński, *Czym tak naprawdę była „kwestia żydowska”*, „Polityka Cyfrowa”, 7 lutego 2014, <https://www.polityka.pl/pomocnikhistoryczny/1539235,1,czym-tak-naprawde-byla-kwestia-zydowska.read?print=true> [17.03.2018]. Por. inne publikacje na temat kwestii żydowskiej: A. Landau-Czajka, *W jednym stali domu... Koncepcje rozwiązywania kwestii żydowskiej w publicystyce polskiej lat 1933–1939*, Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa 1998; G. Borkowska, M. Rudkowska (red.), *Kwestia żydowska w XIX wieku. Spory o tożsamość Polaków*, Cyklady, Warszawa 2004; E. Morin, *Świat nowożytny a kwestia żydowska*, przeł. W. Prażuch, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, Warszawa 2010; G. Krzywiec, *Żydzi, „kwestia żydowska” i antysemityzm na ziemiach polskich w kontekście środkowoeuropejskim na przełomie XIX i XX wieku: antysemicki habitus — kod antysemicki — ideologia antysemicka*, w: M. Jankowski (red.), *Drogi odrębne, drogi wspólne. Problem specyfiki rozwoju historycznego Europy Środkowo-Wschodniej w XIX–XX wieku*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2014, s. 281–300.

² O żydowskiej literaturze rosyjsko-hebrajskiej w XIX wieku zob. E. Adler, *Jewish Religion Textbooks in Russian Gymnasia*, „Journal of Jewish Education” 2011, No 77, s. 141–156.

³ מַחְזֹר לַיּוֹם כְּפֹר (Machzor li-Jom Kipur meturgam be-laszon Russia me-et Mosze ben raw Jakow Goldsztajn, chelek szeni) שני יעקב באַלדשטיין חלק ב'יר משה מאת רוססיא בתורגם בלישון רוססיא מאת משה ב"ר יעקב באַלדשטיין חלק ב'יר

w jeden z ważniejszych dni żydowskiego roku liturgicznego, w Jom Kipur, czyli Dzień Pojednania (odpuszczenia grzechów)⁴. Ninel Kameraz-Kos zaznaczyła, że „Jom Kipur jest najpoważniejszym świętem w wymiarze duchowym”⁵. W tym dniu Żydzi poszczą i modlą się o przebaczenie grzechów. Efrat Gal-Ed podkreśliła, że jest to dzień szczególny, gdyż „człowiek miał być oczyszczony ze wszystkich przewinień, jakie w ciągu roku pozostały nieodpokutowane”⁶. Celem praktyk pokutnych było/jest okazanie skruchy i wyblaganie bożej łaski oraz przebaczenia. Niejednokrotnie w synagodze pojawiali się Żydzi zwykle mało religijni⁷. Biorąc pod uwagę szczególność tego dnia, zakładam, że treści modlitw można uznać za opiniotwórcze, normatywne, kształtujące tożsamość

Молитвы на день отпущения. Еврейскій текстъ съ дословнымъ русскимъ переводомъ и объяснительнымъ примѣчаніями М.Я. Гольдштейна. Съ изданія 1897 г. Безъ перемѣнъ. Часть II. Молитвы изъ Сидура переведены А.Л. Волежъ. Вильна. Типографія Вдовы и братьевъ Ромки, 1899 (terminy hebrajskie podaję w transkrypcji uproszczonej). W artykule w odniesieniu do analizowanego modlitewnika stosuję nazwę w skróconej formie: Machzor.

⁴ Zob. E. Adler, *Jewish Religion Textbooks in Russian Gymnasia...*, s. 141–156.

⁵ Machzor — to zbiór modlitw, a więc i rodzaj modlitewnika, używany w judaizmie w dni świąteczne. Hebrajski termin machzor oznacza cykl. Zob. M. Bendowska, *Polski słownik judaistyczny* (hasło *Machzor*), <http://www.jhi.pl/psj/machzor> [16.03.2018]. W dni powszednie używano sidurów, notabene ten typ modlitewnika wymieniono w rosyjskim podtytule.

⁶ Inne nazwy: Sądny Dzień, Dzień Przeblągania, Dzień Postu, Dzień Zmiłowania, Wielki Dzień. Zob. m.in. N. Kameraz-Kos, *Święta i obyczaje żydowskie*, wyd. 2, Cyklady, Warszawa 2000, s. 47.

⁷ Tamże. Wedle tradycji w tym dniu Mojżesz wszedł na górę Synaj, a Bóg przebaczył Izraelowi grzech odstępstwa, czyli kult złotego cielca.

i świadomość religijno-narodową. Modlitewnik i zawarte w nim modlitwy stanowią kanał przekazu kodów kulturowych⁸, medium podtrzymujące odrębną tożsamość. Jakże to kody, wskażę, analizując teksty modlitw.

Autor modlitewnika Mosze ben raw Jakow Goldsztajn, czyli Mojżesz syn [pana] Jakuba Goldsztajna⁹, nie pochodził z Wilna. Był przedstawicielem *haskali* — żydowskiego oświecenia, nauczycielem w gimnazjum żydowskim w Mariampolu i zwolennikiem używania na co dzień przez Żydów języka rosyjskiego¹⁰. Zapewne tylko skorzystał z wileńskiej słynnej drukarni wdowy Dwory i braci Rommów¹¹. W rosyjskim podtytułe jako autor tłumaczeń z *siduru* wymieniony został A. Wol, czyli Aszer ben Eliezer [Assir Lazarewicz] Wol¹². Od 1862 był profesorem w Szkole rabinów w Wilnie¹³, a w latach 1870–1900 — cenzorem ksiąg żydowskich¹⁴. Natomiast tytuł dzieła wskazuje na potencjalnych użytkowników modlitewnika — byli to Żydzi co najmniej dwujęzyczni. Język hebrajski był bowiem językiem liturgii, za język dnia codziennego można uznać język rosyjski, skoro na niego dokonano przekładu. Oprawa modlitewnika pozwala wnioskować, że jego właścicielką była kobieta (czerwony atłas i złota róża z czterolistną koniczyną), prawdopodobnie Żydówka z kręgów postępowych aspirujących ku akulturacji¹⁵. Brak niestety znaków własnościowych, potwierdzających powyższe przypuszczenia.

⁸ E. Gal-Ed, *Księga święt żydowskich*, przeł. S. Lisiecka, Cyklady, Warszawa 2005, s. 121.

⁹ Por. tamże, s. 128–129. Chyba najbardziej znanym przykładem nawróconego w tym dniu Żyda jest filozof Franz Rosenzweig (1886–1929). Skłaniał się ku konwersji na chrześcijaństwo, pozostał jednak wyznawcą judaizmu właśnie na skutek modlitwy w Jom Kipur, 11 października 1913 roku w jednej z berlińskich synagog. Zob. T. Gadacz, *Wstęp. Miłość mocna jak śmierć*, w: F. Rosenzweig, *Gwiazda zbawienia*, przeł. T. Gadacz, iTON Society, Warszawa 2012, s. 21.

¹⁰ Kod kulturowy rozumiem jako znaczenie nieświadomie przypisywane danej rzeczy, osobie, zjawisku. To jest sposób, w jaki w danej kulturze (w tym przypadku: judeochrześcijańskiej) definiuje się pojęcia, i jakie nadaje się im znaczenia (por. teorie G.C. Rapaille, jak również pojęcia: wzorzec kulturowy, JOS — kody tworzą bowiem obraz świata). Zob. Laboratorium kodów kulturowych na stronie fundacji THINK^TANK: <http://www.fundacjathinktank.pl/laboratorium-kodoacutew-kulturowych.html> [14.08.2017].

¹¹ Możliwa jest też wersja zapisu: Mosze ben raw Jaakow Goldstein (?). Jego nazwiska brak w: A. Cohen-Mushlin i in. (red.), *Synagogues in Lithuania. N–Ž A Catalogue*, Vilnius Academy of Arts Press, Vilnius 2012. Za tę informację dziękuję p. Larze Lempert z Uniwersytetu w Wilnie.

¹² Zob. R. Żebrowski, *Rom(m)ów rodzina i wydawnictwo*, w: *Polski słownik judaistyczny*, [http://www.jhi.pl/psj/Rom\(m\)ow_rodzina_i_wydawnictwo](http://www.jhi.pl/psj/Rom(m)ow_rodzina_i_wydawnictwo) [16.03.2018].

¹⁴ Por. wzmiankę w Encyklopedii żydowskiej: Л.И. Каценельсон, Д. Гүнзбург, С. Дубнов, А. Харкавий (red.), *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем*, т. 6, Издание Общества для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгаузы-Ефронь, С.-Петербургъ, [b.r., kol. 846].

¹⁵ Seminarium rabinackie założone w 1847 roku było utrzymywane przez rząd rosyjski, a więc miało służyć rusyfikacji. Nasiliła się ona po powstaniu styczniowym. Zob. *Wilno. Historia społeczności*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/1044-wilno/99-historia-spolesznosci/138238-historia-spolesznosci> [24.03.2018].

Ze względu na dwujęzyczność modlitw, dzieło to wydaje się szczególnie interesujące. Jak już zaznaczyłam, analiza treści, w tym porównanie wersji rosyjskiej i hebrajskiej, pozwoli w pewnym stopniu opisać językowy obraz Żydów jako narodu wybranego oraz charakter ich relacji do Boga i nie-Żydów¹⁶. Owe wersje określają, moim zdaniem, granice akulturacji, co wiąże się z interesującą nas tu kwestią żydowską.

Jaki zatem obraz Żyda można odtworzyć i opisać w oparciu o teksty modlitw? Jest to wyznawca religii możeszowej, modlący się w języku hebrajskim, ale znający język kraju, w którym żyje. To jest pewne. Nasuwają się jednak kolejne pytania: jakie wzorce i postawy propagowano wśród użytkowników modlitewnika, jaki wpływ miały modlitwy na kształtowanie tożsamości Żydów, a także na ich relację z nie-Żydami? Tu odpowiedzi nie są już tak proste. Należy po pierwsze zwrócić uwagę na żydowski *habitus*, tj. sposób postrzegania świata — świadomy (lub nie) i dziedziczony w tradycji religijnej (biblijnej i rabinicznej). Ponadto, należy postawić następujące pytania: czy można wnioskować o wpływie tych tekstów i JOS¹⁷ na inne kwestie społeczne? Czy jest w nich mowa np. o udziale w życiu publicznym czy przygotowaniu do aktywności zawodowych? Pytania te zarysowują szeroki społeczny kontekst rozważań.

Analiza treści modlitw pozwoliła wyodrębnić, oprócz oczywistej funkcji liturgicznej i kształtowania pobożności, a więc dotyczących relacji Bóg-człowiek, również dwie funkcje związane z relacjami człowiek-społeczeństwo, a precyzyjniej Żydzi a nie-Żydzi. Dysymilacyjną funkcję (dot. Żydów w kulturze dominującej) mogły pełnić te teksty, które kształtowały odrębną, religijną tożsamość żydowską. Natomiast integracji służył cały modlitewnik ze względu na tłumaczenie modlitw na język kraju zamieszkania, a więc rosyjski — integracji językowej w skali makro (Żydzi i nie-Żydzi), a także w skali mikro (wewnątrz żydowskiej społeczności). Ponadto, o integracyjnym charakterze (w skali makro) można mówić w przypadku tych modlitw, które cechują humanizm i uniwersalizm, typowy dla tekstów religijnych bez względu na religię czy denominację. Ze względu na przeznaczenie modlitewnika dla wyznawców judaizmu, uwagę skoncentruję jednak

¹⁶ Za tę informację dziękuję p. Larze Lempert z Uniwersytetu w Wilnie.

¹⁷ Egzemplarz ten znajduje się w zasobach bibliotecznych BG UMCS (depozyt w Zakładzie Kultury i Historii Żydów, Instytut Kulturoznawstwa UMCS, sygn. 295675/2). Brak części 1: *O edukacji Żydówek*. Zob. E.R. Adler, *Women's Education in the Pages of the Russian Jewish Press*, w: C. Freeze, P. Hyman, A. Polonsky (red.), *Polin. Studies in Polish Jewry*. V. 18. *Jewish Women in Eastern Europe*, The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford 2005, s. 121–132.

na tych tekstach, które kształtują żydowską religijność i tożsamość, a więc w skali mikro.

Elementy różnicujące

Jom Kipur, czyli Dzień Pojednania, jak wspomniano, to największe święto pokutne w żydowskim roku liturgicznym¹⁸. W modlitewniku znajdują się również odniesienia do innych dni kalendarza żydowskiego. Należy do nich np. dzień siódmy, czyli sobota, dzień święty, dzień świętego odpoczynku. To niewątpliwie dwa elementy różnicujące, mogące kreować trudności w życiu codziennym¹⁹.

Dzień Pojednania nie ma odpowiednika w kalendarzu chrześcijańskim. Dla religijnych Żydów był (i jest) jednym z najważniejszych dni w ciągu roku. Doniosłość tego święta mogła wpływać na skuteczną perswazję słów słyszanych w czasie liturgii synagogalnej. Pominę szczegółowe omówienie obrazu Boga, jaki zarysowują teksty modlitewne, choć warto zwrócić uwagę np. na podstawowe imiona i określenia Boga (teonimy) oraz typowe dla relacji Bóg–człowiek postawy. Podstawowe teonimy [hebraizmy podaję w transkrypcji uproszczonej] to: Bóg Król: *El melech* / Богъ — Царь²⁰, Pan Izraela Bóg Jedyny: *JJ [Adonaj] Elohejnu JJ [Adonaj] echad* / Царь — Богъ нашъ, Господь единъ²¹. Bóg to *zaprawdę Pan swego ludu: Emet attā hu Adon le-amecha u-melech...* / Во-истиму надъ народомъ Своимъ Ты Господь н Царь²². W tym dniu szczególnie, i to wielokrotnie, wybrzmiewa(ła) inwokacja: *Ojczy nasz, królu nasz!* — *Awinu malkenu* / Отче наш Царь нашъ²³. Do Boga i Króla kierowano więc modlitwy przebłagalne, ale i dziękczynne oraz uwielbienia. Bóg bez wątpienia był najważniejszy i w centrum uwagi.

W kontekście kwestii żydowskiej za istotne uznaję częste odwoływanie się do historii, np. poprzez aklamację: *Boże nasz i Boże ojców naszych!* – *Elohejnu we-Elohaj awotejnu* / Боже нашъ

¹⁸ Największe wyzwanie stanowiło tłumaczenie imion i określeń Boga, nie zawsze konsekwentne. Wieloznaczność hebrajskich terminów skutkowała zróżnicowanym tłumaczeniem na język rosyjski także innych terminów, np. ros. храм — to zarówno świątynia, jak i pałac (podobnie jak w hebrajskim הלל hechal).

¹⁹ JOM — językowy obraz świata, choć w tym przypadku szczególnie istotny jest obraz Boga i obraz człowieka — religijnego Żyda.

²⁰ Jom Kipur, Dzień Odpuszczenia, zwany też Dniem Pojednania, czyli 10. dzień miesiąca tiszri. Zob. *Machzor*, s. 173. O szczególności tego dnia tamże, s. 178–179.

²¹ O sobocie, np. tamże, s. 163, 228, 255–258.

²² Także w uniwersalistycznej interpretacji, wskazującej na wszechmoc, potęgę Boga: *El melech ha-goim* — Bóg królem ludów/narodów, tamże, s. 244.

²³ Tamże, s. 5.

и Боже предковъ нашихъ²⁴. Patriarchów, bo o nich mowa, wielokrotnie wymieniano imiennie: *Zchor la-awadecha le-Abraham le-Icchak u-le-Jaakow. Al tepen El keszi ha-am ha-ze* / Вспомни рабовъ Твоихъ, Авраама, Исаака и Иакова, не смотри на ожесточение народа сего²⁵. Bez wątpienia, odniesienie do nich stanowi istotny element (i sposób) kształtowania żydowskiej tożsamości. Podobnie istotną rolę w historii judaizmu/mozaizmu pełni(ł) Mojżesz²⁶ oraz król Dawid²⁷, niemniej ważny jest także sam lud Izraela²⁸.

Za kluczową kategorię w kształtowaniu żydowskiej tożsamości należy uznać odwoływanie się do zawartego przymierza: *Zchor lanu brit awot* / Вспомни намъ союзъ съ праотцами²⁹. Ze wspomnianą ideą przymierza wiąże się obietnica ziemi, którą przypominają toponimy — Góra Syjon i Jeruzalem³⁰, a także wydarzenia wyjścia z Egiptu³¹. Bóg przebywa w Jerozolimie i błogosławi z Syjonu, stamtąd króluje nad wszelkim stworzeniem³². Narracje te kreują dychotomiczny obraz świata: Izraela — narodu wybranego — w opozycji nie tylko do Egipcjan, ale i innych narodów³³. Za przykład może posłużyć błogosławieństwo: *Baruch atta Adonai Elohejnu melech ha-olam sze-lo asani goj* / Благословень Ты, Господи Боже нашъ, Царь вселенной, что не сотворилъ меня язычникомъ³⁴. Leksem *язычник* [poganin, bałwochwalca] w oryginale hebrajskim to *goj* — nie-Żyd, który był i bywa także współcześnie wartościowany negatywnie.

Na ekskluzywizm żydowski wskazują powyższe fragmenty, szczególnie jednak ten z modlitwy *Atta*: Ты избралъ насъ изъ всѣхъ языковъ и возлюбилъ, благоволилъ къ намъ, поставилъ насъ выше всѣхъ древнихъ племень, освятилъ насъ Своими заповѣдями приблизилъ насъ, о Царь, къ службѣ Своей и назвалъ насъ великимъ и святымъ именемъ Своимъ. / *Atta bechartanu mi-kol ha-amim ahawta otanu we-racita banu we-ro-mametanu mi-kol ha-leszonot. We-kidasztanu be-micotecha. We-*

²⁴ Tamże, s. 143. *Bóg to ojciec nasz i nadzieja Izraela*, tamże, s. 190. Podobnie: *Bóg to pasterz, a lud to stado, owce*, tamże, s. 187.

²⁵ Tamże, s. 259–261.

²⁶ Tamże, s. 28. Bóg ojców naszych, przodków naszych, tamże, s. 40, 41, 150, 154, 156, 157, 159, 160, 162.

²⁷ Tamże, s. 33. Podobnie tamże, s. 110, 123, 173 (o zasługach Abrahama tamże, s. 175).

²⁸ Zob. tamże, s. 65, 180, 251.

²⁹ Zob. tamże, s. 113.

³⁰ Zob. tamże, s. 220.

³¹ Zob. tamże, s. 34.

³² Zob. tamże, s. 32, 97, 179.

³³ O Egipcie, tamże, s. 36, 88, 96–98, 114–115, 120.

³⁴ Por. tamże, s. 113, 148, 156.

-kerawtanu malkenu la-awodatecha. We-szimecha ha-gadol we-ha-kadosz alejnu karata³⁵.

W hebrajskich modlitwach pojawiają się imiona Izrael oraz Jezurun, a więc te które podkreślają wybranie i umiłowanie Izraela³⁶. Miłość i miłosierdzie Boga to niewątpliwie ważna kategoria w teologii biblijnej³⁷. W modlitwach wizerunek Boga jest zawsze pozytywny (choć to pełne uniżenia modlitwy o przebaczenie). Bóg jest miłosierny — to Bóg Twój, który pamięta o przymierzu³⁸. Ze względu na przymierze Żydzi nazywają siebie narodem Boga: Ибо мы Твой народъ, Ты нашъ Богъ; мы Твои дѣти, Ты нашъ Отецъ; мы Твои Слуги, Ты нашъ Господь; [...] мы Твой народъ, Ты нашъ Царь; / ki anu amecha we-atta elohejnu. Anu banejcha we-atta awinu. Anu awadejcha we-atta adonejnu. [...] anu amecha we-atta malkenu...³⁹. Relację tę reguluje prawo (Tora/Zakon): Да будутъ сладостны слова учения Твоего въ устахъ нашихъ и въ устахъ народа Твоего, дома Израилева, дабы мы всѣ, потомки наши и потомки народа Твоего, дома Израилева, познали имя Твое и изучили Законъ Твой / **we-haarew na Adonaj elochejnu et diw-rej Toratecha be-fijnu u-we-fi amecha bajit Israel we-nihje anach-nu we-ceeaejnu we-ceeaej amecha bejt Israel kulanu jodeej Szemecha we-lomdej Toratecha lizmah**⁴⁰. I podobnie kilka stron dalej: Мы же — народъ Твой, сыны завѣта Твоего. **Мы сыны возлюбившаго Тебя Авраама** [...] мы потомки единственного сына его, Исаака [...] мы община Иакова [...] / **Awal anchnu amecha bnej britecha / bnej Awraham ohawecha**...⁴¹.

Odwołania do praojców, Abrahama, Izaaka i Jakuba, czy, jak wcześniej wspomniałam, do Mojżesza prawodawcy, samego Prawa (Tory, Zakonu) i przymierza oraz miłosierdzia Boga (a także do soboty — dnia siódmego), stanowią elementy konstytutywne tożsamości żydowskiej.

Kolejna ważna grupa tekstów, to te, które nabierają wagi w kontekście akulturacji (i reformy religijnej), bo zawierają zapowiedzi powrotu do Jerozolimy na świętą górę Syjon i odnowienia kultu świątynnego: Приведи насъ на свтую гору Твою и обрадуй насъ въ молитвенномъ домъ Твоемъ... / **tewijenu al har kadoszecha**

³⁵ Zob. tamże, s. 36.

³⁶ Tamże, s. 57.

³⁷ Tamże, s. 149.

³⁸ *Jeszurun* — biblijne, poetyckie imię ludu Izraela. Zob. Pwt 33,5; Iz 44,2; Bóg jest nazwany Bogiem Jeszurun (El Jeszurun, Pwt 33,26). W Machzorze zob. s. 155, 168, 169.

³⁹ Por. *Dzieci umiłowane*, tamże, s. 176. Por. *Usłysz modlitwy djetiej wozlublennikow Twaich*, w wersji hebr. nieco inaczej — jedidecha, tamże, s. 176.

⁴⁰ Tamże, s. 38.

⁴¹ Tamże, s. 41. *Izrael / My — Twój naród*, tamże, s. 144, 147, 155, 156, 158.

*we-samechenu be-beit tefilatecha...*⁴². W perspektywie mesjańskiej ważne są też modlitwy-prośby o przyjście mesjasza (w kręgach ortodoksyjnych): Къ концу дней Онъ пришлетъ намъ Мессію нашего, чтобы искупить ожидающихъ конечнаго отъ Него спасенія. / *jiszlach le-kec ha-jamin meszijachenu. Lifdot mechatej kec jeszuato*⁴³. Por. Боже помощи нашей, помоги намъ, собери и избавь насъ отъ народовъ / *Elohaj jiszeenu we-kabcenu we-hacilenu min ha-goim*⁴⁴. W innej modlitwie czytamy podobnie: [...] память о Іерусалими, священномъ градѣ Твоемъ, память о всемъ народѣ Твоемъ, домъ изрилевъ. И да поведетъ сіе насъ къ спасенію, счастью, уваженію, любви, милости, жизни и миру [...]. Nieco inaczej w wersji hebrajskiej: *We-zichron Jeruszalajim ir kadosz. We-zichron kol amecha beit-Izrael le-panecha. Li-pelejt le-towa le-chen u-le-chesed u-le-rachamim le-chajim u-le-szalom ba-jom ha-kippurim*⁴⁴. W tym kontekście ważnym punktem odniesienia jest miejsce i instytucja — czyli Jerozolima, świątynia [jerozolimska], a także kult ofiarniczy: священный храмъ / *beit ha-mikdasz* i жертвы / *korban ha-tamid*⁴⁵.

Należy podkreślić wielość odwołań do relacji *Bóg a Jego lud* wraz z historycznymi egzemplifikacjami (Egipt, Jerozolima, patriarchowie, przymierze, Prawo, świątynia), które odróżniały wyznawców judaizmu od innych. Historia, rola przekazu tradycji i pamięci stanowią konstytutywny element ich odrębnej tożsamości. Jednakże ze względu na zakorzenienie tej narracji w tekstach biblijnych, warto też wskazać na teksty o charakterze uniwersalnym.

Elementy uniwersalne

Biblia zawiera również fragmenty, które można interpretować uniwersalnie. Należą do nich wersy odnoszące się do wielkości Boga i jego stwórczej roli oraz do panowania nad wszechświatem⁴⁶. W analizowanym modlitewniku znajduje się sporo takich tekstów, np. Господи Боже мой и Боже Отцовъ моихъ, Владыко всѣхъ твореній, Господь всѣхъ душъ. / *JJ [Adonaj] Elohaj we-elohaj awotaj Ribon kol ha-maasim, Adon kol ha-neszamot*⁴⁷. Inny przykład to: Человек долженъ постоянно быть набоженъ [...]

⁴² Tamże, s. 54–55.

⁴³ Tamże, s. 66. Podobnie dalej, tamże, s. 77, 83, 84, 87, 142. O wybraniu Abrahama i wyjściu z Ur w Chaldej, tamże, s. 114.

⁴⁴ Tamże, s. 39. O powrocie do Jerozolimy, tamże, s. 113, 151.

⁴⁵ Tamże, s. 53. Por. cytaty z proroka Sofoniasza (So 3,20). Zob. Machzor, s. 69.

⁴⁶ Tamże, s. 86.

⁴⁷ Tamże, s. 151.

и молиться такъ: Владыко всѣхъ міровъ! / *le-olam jehje Adam jere szamajim* [...] *we-jomar: Ribon kol ha-olamim*⁴⁸. Bóg to Pan świata (wszystkich światów) i wszelkiego stworzenia: Богъ — Владыко надъ всѣми созданіями; / *El Adon al kol ha-maasim*⁴⁹. To król — *car*, panujący nad wszelkim swym stworzeniem⁵⁰, nie tylko więc nad Izraelitami / Żydami, ale i nad narodami i poszczególnymi ludźmi: И на народъ и на всякого челоуѣка Ты равно протягиваешь / *We-al goj we-al adam jachad jinete kaw* — nad naród i nad człowieka tak samo wyciągasz [swą] rękę⁵¹. Por. podobne wyznanie: Bóg królem (ros. *car*) nad wszystkimi⁵².

Analizy tekstów nie można jednak ograniczyć do licznych przykładów lektury ekskluzywistycznej, i tych mniej licznych interpretacji uniwersalnych. Na wstępie postawiłam kilka pytań, w tym jedno o role społeczne i życie zawodowe. Modlitwy w tego typu modlitewnikach (tj. przeznaczonych bardziej do kultu synagogalnego niż do indywidualnych praktyk modlitewnych) koncentrują się przede wszystkim na relacji Bóg–człowiek, na religii i religijności człowieka. W analizowanym modlitewniku znajduje się tylko jeden tekst, który odnosi się do realiów życia codziennego. Jest to modlitwa za cara i ojczyznę.

Podtytuł, jak i treść modlitwy, odsyłają do realiów historycznych. Car i jego rodzina wymienieni są z imienia: imperator Mikołaj Aleksandrowicz, caryca (matka) Maria Fiodorowna, imperatorowa Aleksandra Fiodorowna, carewicz wielki książę Georgij Aleksandrowicz⁵³. Car / hebr. *kejsar*, to *pomazannik*, a więc namaszczone, zgodnie z kodem biblijnym (w tekście modlitwy przywołany został zatem przykład króla Dawida). Car to także *nasz gosudar*, *Imperator* — *adonejnu ha-kejsar*, dosł. nasz pan i cesarz⁵⁴. Nad nim jednak jest *car carfej* / *melech malchej ha-melachim*, Król, który może skłonić serce ziemskiego władcy ku poddanym, stąd wersy wstawienne za Izraelem, prośby o ochronę⁵⁵.

Modlitwa za króla/cara wpisuje się w żydowską tradycję modlitw za władcę (i temu zagadnieniu warto poświęcić odrębne opracowanie). Jest też zgodna z haskalowym ideałem lojalnego

⁴⁸ Tamże, s. 70. Podobnie tamże, s. 73, 170.

⁴⁹ Tamże, s. 64.

⁵⁰ Tamże, s. 56.

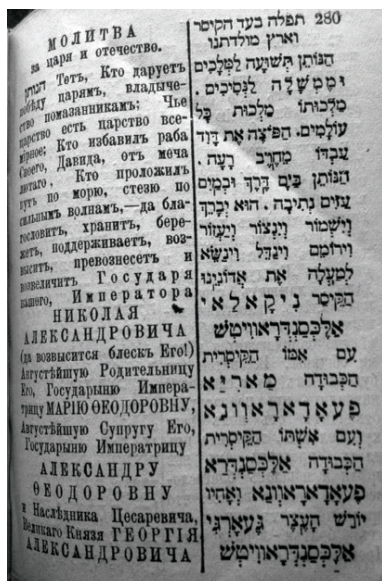
⁵¹ Tamże, s. 65.

⁵² Tamże, s. 130.

⁵³ Tamże, s. 145.

⁵⁴ Tamże, s. 177.

⁵⁵ Tamże, s. 218.

obywatela i pobożnego Żyda⁵⁶. Ponadto warto sprecyzować, że hebrajskim ekwiwalentem ojczyzny (ros. отечество) jest ziemia naszego urodzenia (*erec moledatnu*, pochodzące od *moledet* — ojczyzna, miejsce urodzenia, miejsce zamieszkania).

Podsumowanie

Analizowany modlitewnik miał być wykorzystywany w jeden z ważniejszych dni żydowskiego roku liturgicznego, w Jom Kipur, zatem rola tekstów modlitewnych była istotna nie tylko w kontekście religijnym, ale i tożsamościowym oraz opiniotwórczym. Ze względu na główną kategorię i jej perspektywę: *my* — *lud wybrany* — *lud Boga*, większość modlitw kreuje opozycję do chrześcijańskich kategorii *inni* — *obcy* — *niewierni*! To inni niż Żydzi (*gojim*) są niewierni. Żydzi natomiast są w centrum historii (i źrenicą oka Bożego)⁵⁷. Kwestia żydowska to problem, jak służyć Bogu z całego serca⁵⁸, jak być Żydem wiernym Bogu, Przymierz, Torze (Prawu/Zakonowi). Wierność Bogu całym sercem i całą duszą uznają więc za kod kulturowy kluczowy dla zrozumienia żydowskiej tożsamości. Nie można zatem go pominąć w rozważaniach dotyczących

⁵⁶ Tamże, s. 280–281.

⁵⁷ Tamże, s. 280.

⁵⁸ Tamże, s. 281.

„kwestii żydowskiej”, analizując literaturę religijną — Biblię czy treści modlitw — one bowiem kształtowały odrębną żydowską tożsamość.

Treść modlitw zawartych w Machzorze nie odzwierciedla innych kwestii społecznych, takich jak praca zarobkowa, kompetencje językowe czy akulturacja. Jednakże, jak wskazują przywołane wyżej cytaty, interpretację tekstów modlitewnych można lokować pomiędzy żydowskim etnocentryzmem a biblijnym humanizmem i uniwersalizmem. Forma modlitewnika, a zwłaszcza przekład modlitw na język rosyjski, wpisuje się jednak w kontekst procesów akulturacji językowej i integracji ówczesnej społeczności żydowskiej (użytkowników modlitewnika), a więc zjawisk związanych z nurtującą nas „kwestią żydowską”. Niewątpliwie analiza innych modlitewników żydowskich, które poprzez użycie języka rosyjskiego wpisują się w krąg rosyjskojęzycznej literatury, wymaga dalszych kwerend i opracowań⁵⁹.

⁵⁹ Haskala — żydowskie oświecenie, ruch intelektualny w Europie Zachodniej od lat 80. XVIII wieku, mający na celu asymilację (a raczej akulturację Żydów). Inicjatorem ruchu był Moses Mendelsohn z Dessau. Główne miasta, centra ruchu haskalowego, które promieniowały następnie na Europę Wschodnią, to Berlin, Breslau (Wrocław), Königsberg (Królewiec), Frankfurt am Main oraz Hamburg. Por. R. Żebrowski, *Haskala*, w: <http://www.jhi.pl/psj/haskala> [17.03.208]. Więcej w: D. Sorkin, *The Transformation of German Jewry 1780–1840*, wyd. 2, Wayne State University Press, Detroit 1999. O haskali na ziemiach rosyjskich zob. I. Zinberg, *A History of Jewish Literature*. V. 11. *The Haskalah Movement in Russia*, przeł. i red. B. Martin, Hebrew Union College Press, Cincinnati-New York 1978; M. Wodziński, *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Cyklady, Warszawa 2003.